

सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा पुरुष र महिलाको भाषा प्रयोगमा देखिने भिन्नता
[Theoretical Perspectives of Differences in Language Use Between Male and Female]

हर्कबहादुर शाही^१, वीरेन्द्रकुमार बुढा^२ (Harka Bahadur Shahi, Birendra Kumar Budha)

^१त्रिवि अनुसन्धान निर्देशनालय (Office of the Research Directorate, TU)

^२द्रोणाचल बहुमुखी क्याम्पस, दुल्लु, दैलेख (Dronachal Multiple Campus, Dullu, Dailekh)

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा पुरुष र महिलाको भाषा प्रयोगमा देखिने भिन्नताहरूको अध्ययनका लागि उपयोगी सैद्धान्तिक खाकाको अध्ययन गरिएको छ। पुरुष र महिलाको भाषा प्रयोगमा देखिने भिन्नता एक लामो समयदेखि भाषाविज्ञान र समाजशास्त्रको महत्वपूर्ण अध्ययन क्षेत्र रहँदै आएको छ। विशेष गरी बोलाइका क्रममा विभिन्न सांस्कृतिक र सामाजिक सन्दर्भमा पुरुष र महिलाले भाषा प्रयोग गर्ने शैलीहरूमा स्पष्ट भिन्नता पाइन्छ। यस अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य पुरुष र महिलाको भाषा प्रयोगमा देखिने भिन्नताको मूल कारणहरू बुझ्नका लागि विकसित भएका प्रमुख सिद्धान्तहरू र दृष्टिकोणहरूको समीक्षात्मक विश्लेषण गर्नु रहेको छ। अनुसन्धानमा आलोचनात्मक समीक्षा पद्धति अपनाउँदै भाषा र लिङ्गसम्बन्धी विगतका अध्ययनहरू, सैद्धान्तिक लेखहरू र भाषिक व्यवहारमा आधारित अध्ययनहरूलाई सन्दर्भको रूपमा प्रयोग गरिएको छ। अध्ययन विशेष गरी भाषिक विशेषता, सामाजिक भूमिका र सञ्चार शैलीमा केन्द्रित गरिएको छ। पुरुष र महिलाले भाषा प्रयोग गर्ने तरिका सामाजिक संरचना, सशक्तीकरणको स्तर र सन्दर्भअनुसार फरक-फरक हुन्छ। महिलाहरू प्रायः परोक्ष, विनम्र र अन्तरक्रियात्मक शैली अपनाउँछन् भने पुरुषहरू प्रत्यक्ष, आत्मकेन्द्रित र प्रभावशाली शैलीमा संवाद गर्ने गरेको पाइन्छ। यी व्यवहारहरूलाई प्रभुत्ववादी दृष्टिकोण र भिन्नतासम्बन्धी दृष्टिकोणबाट बुझ्न सकिन्छ। भाषा र लिङ्गको अध्ययन केवल भाषिक संरचना मात्र नभई सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवहारसँग पनि गहिरोसँग सम्बन्धित छ। यसले भविष्यमा भाषा, लिङ्ग र शक्तिसम्बन्धी अन्तरसम्बन्धहरूको अझ गहिरो विश्लेषण गर्न मार्ग तयार पारेको छ, यो अध्ययन विशेष भाषिक समुदायमा आधारित भाषिक व्यावहारिक अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धाताका लागि उपयोगी देखिएको छ।

प्रमुख शब्दावली: लैङ्गिकता, वर्चस्वसम्बन्धी दृष्टिकोण, भिन्नताको दृष्टिकोण, निषेधको सिद्धान्त, सामाजसापेक्षता

Article Info.

Article History

Received: 5 August 2025

Revised: 5 October 2025

Accepted: 20 November 2025

Corresponding Author

Birendra Kumar Budha

✉: birendrabudha37@gmail.com

Copyright Information

Copyright 2025 © The author(s).

This journal is licensed under a

[Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

4.0 International (CC BY 4.0)

License.

Publisher

Graduate School of Humanities and
Social Sciences

Mid-West University

Birendranagar, Surkhet

<https://muodgshss.edu.np>

Abstract: This article examines the differences in language usage and style between men and women in various cultural and social contexts during speech. Against this backdrop, the study critically reviews to past literature related to language and gender to understand the underlying causes of these differences in language use between men and women. The study primarily focuses

on linguistic features, social roles, and communication styles. Men's and women's ways of using language differ according to social structure, empowerment levels, and context. Women generally adopt indirect, polite, and interactive styles, while men tend to engage in direct, self-centered, and assertive communication styles. These behaviors can be understood from both a dominant perspective and a different perspective. The study of language and gender is not only concerned with linguistic structures but is also deeply linked to social/cultural behaviors. This provides a path for deeper future analysis of the interrelations between language, gender, and power, making this research useful for conducting linguistic behavior studies based on specific linguistic communities.

Keywords: Gender, Dominance perspective, Difference perspective, Theory of prohibition, Social relativism

परिचय

भाषा सामाजसापेक्ष हुन्छ । समाजको संस्कृति, चालचलन रीतिरिवाजले भाषाको प्रयोगमा भिन्नताको सिर्जना हुन्छ । यस्ता सामाजिकताका कारण देखिने भाषिक भिन्नता मध्ये लैङ्गिकता पनि एक हो । लिङ्ग र लैङ्गिकता एउटै होइन, लिङ्ग जैविक हो र लैङ्गिकता सामाजिक कुरा हो । यही लैङ्गिकताका कारण महिला र पुरुषले बोल्ने भाषामा भिन्नता पाइन्छ (रेग्मी, २०७९)। पुरुष र महिलाले भाषा प्रयोग गर्ने तरिका फरक हुन्छ । यी फरकहरू कहिलेकाहीँ यति साना हुन्छन् कि मानिसहरूले सहजै महसुस गर्न सक्दैनन् वा तिनीहरूलाई महत्त्वहीन ठानेर बेवास्ता गर्ने गर्दछन्, भने कहिलेकाहीँ यी फरकहरू यति महत्त्वपूर्ण हुन्छन् कि मानिसहरूले तिनलाई सजिलै पत्ता लगाउन सक्छन् । पछिल्ला केही दशकहरूमा भाषा र लिङ्गको सम्बन्धसम्बन्धी क्षेत्रमा अध्ययन गर्न अनुसन्धाताहरूको विशेष ध्यानाकर्षण भएको छ । अनुसन्धानहरूले भाषा र लिङ्ग सम्बन्धका विभिन्न व्याख्यात्मक सिद्धान्तहरू र दृष्टिकोणहरूको विकासमा योगदान पुऱ्याएका छन् र त्यसबाट थुप्रै प्रमुख सिद्धान्तहरू विकसित भएका छन् । प्रस्तुत लेखको उद्देश्य पुरुष र महिलाको भाषा प्रयोग, विशेषतः संवादमा, फरक पार्ने प्रमुख सिद्धान्तहरूलाई छलफल गर्नु हो, तसर्थ यो अध्ययन सैद्धान्तिक प्रकृतिको हुनुको साथै गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ । यसमा द्वितीयक स्रोतहरूको आलोचनात्मक अध्ययन तथा तुलनात्मक विश्लेषणको प्रयोग गरिएको छ । भाषा र लिङ्गबिचको सम्बन्ध विगत केही दशकदेखि भाषाविज्ञान, समाजशास्त्र, मनोविज्ञान तथा लिङ्ग अध्ययनको क्षेत्रहरूमा गहिरो चासोको विषय बनेको छ । यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको विमर्श सैद्धान्तिक प्रकृतिको छ, जसले भाषामा देखिने केही विशेष भिन्नताहरूको सामान्य विवरण प्रस्तुत गर्नुका साथै भाषा-लिङ्ग भिन्नताको स्रोतलाई व्याख्या गर्न विकसित विभिन्न भाषिक सिद्धान्तहरूको सिंहावलोकन गर्न मदत गरेको छ । यस अनुसन्धानको मूल उद्देश्य भाषा र लिङ्गको अन्तरसम्बन्धलाई प्रस्ट रूपमा बुझ्नु, भाषिक भिन्नता किन र कसरी उत्पन्न हुन्छ भन्ने विषयमा विश्लेषण गर्नु र महिला तथा पुरुषको भाषिक प्रदर्शनमा प्रभाव पार्ने सम्भावित सामाजिक, ऐतिहासिक तथा मनोवैज्ञानिक कारकहरूको पहिचान गर्नु हो । यस अध्ययनले भाषा-लिङ्ग अन्तरसम्बन्धका क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्न चाहने विद्वानहरू लागि महत्त्वपूर्ण आधार प्रदान गर्नेछ । यस अध्ययनमा भाषा र लिङ्गसम्बन्धी अध्ययन गर्न उपयोगी सिद्धान्तहरू, भाषिक भिन्नताको तहहरू तथा विविध अन्तरक्रियात्मक परिवेशहरूमा पुरुष र महिलाको भाषिक व्यवहारमा देखिने भिन्नताहरूको व्याख्या पनि समावेश गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ । यसमा महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषाको अध्ययन गर्नका लागि प्रयोग गरिने सैद्धान्तिक मान्यताहरूको अध्ययन गरिएको छ । तसर्थ यो अध्ययन सैद्धान्तिक प्रकृतिको रहेको छ । पुरुष र महिलाको भाषा प्रयोगमा देखिने भिन्नताहरूको अध्ययन गर्न उपयोगी प्रमुख सिद्धान्तहरूको छलफल र विमर्श गरिएको यस अध्ययनका लागि सामग्री सङ्कलन पुस्तकालय कार्य र अनलाइनबाट गरिएको छ । यसमा द्वितीयक स्रोतहरूको आलोचनात्मक अध्ययन गरिएको छ । भाषा र लिङ्गबिचको सम्बन्ध भाषाविज्ञान, समाजशास्त्र, मनोविज्ञान तथा लिङ्ग अध्ययनको क्षेत्रहरूमा गहिरो चासोको विषय बनेको छ । यस लेखमा पुरुष र महिलाका भाषामा देखिने केही विशेष भिन्नताहरूको सामान्य विवरण प्रस्तुत गर्नुका साथै भाषा-लिङ्ग भिन्नताको स्रोतलाई व्याख्या गर्न विकसित विभिन्न भाषिक सिद्धान्तहरूको सिंहावलोकन गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीहरूलाई वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोगबाट विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । अध्ययनबाट महिला र पुरुषमा भाषिक भिन्नता किन र कसरी उत्पन्न हुन्छ र महिला तथा पुरुषको भाषिक प्रदर्शनमा प्रभाव पार्ने सम्भावित सामाजिक, ऐतिहासिक तथा मनोवैज्ञानिक कारकहरूको पहिचान गरिएको छ ।

भाषामा लिङ्ग र लैङ्गिकता

भाषाशास्त्रमा लिङ्ग र लैङ्गिकता अलग-अलग अवधारणा हुन् । लिङ्ग जैविक हो भने लैङ्गिकता सामाजिक, सांस्कृतिक र भाषिक संरचनाद्वारा निर्माण हुने पहिचान हो (Butler, 1990) । भाषाले लैङ्गिक भूमिकाको सिर्जना र पुनरुत्पादनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका

खेल्दछ (Holmes, 2008) । नेपालको सन्दर्भमा नेपाली भाषामा महिलाप्रति गरिने सम्बोधनमा विनम्रता र पुरुषप्रति गरिने सम्बोधनमा अधिकारभाव देखिन्छ, जसले भाषामार्फत लैङ्गिक सत्ता सम्बन्ध झल्काउँछ । 'शिक्षक' र 'शिक्षिका', 'नेता' र 'नेत्री' जस्ता शब्दहरूले भाषामा लिङ्गीय विभाजनलाई संस्थागत रूप दिइरहेको देखिन्छ । यस्ता भाषिक संरचनाले महिलालाई गौण भूमिकामा राख्न मद्दत पुऱ्याउँछन्, जुन सामाजिक व्यवहारमा पनि देखिन्छ । यसैगरी विद्यालय शिक्षादेखि मिडिया सामग्रीसम्म महिलाको प्रस्तुतिमा भाषिक पूर्वाग्रह पाइन्छ, जसले लैङ्गिक असमानतालाई अझ मजबुत बनाउँछ (UNESCO, 2010) । अतः भाषाको सचेत प्रयोगले मात्र लैङ्गिक समता र समावेशीता हासिल गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ । महिलामा भाषाका दृष्टले पुरुषको तुलनामा विनम्र हुन्छन् । महिलाको तुलनामा पुरुषको स्वर पनि उच्च हुन्छ उनीहरू भाषिक प्रकार्यतामा पनि भिन्नता देखिन्छन् । लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुषका बीच उच्चारण, रूप, शब्द, व्याकरण अवभाषा र मानकतामा भिन्नता देखिन्छ । अमेरिकन भारतीयको ग्रास बन्चर जनजातिमा पुरुष र स्त्रीको भाषामा उच्चारणगत भिन्नता भेटिन्छ । नेपालका थारू भाषामा पनि पुरुषले आफूलाई 'हम' भन्छ भने स्त्री हउ वा हूँ भन्ने गरेको पाइन्छ । कतिपय भाषाका सर्वनाममा पनि लिङ्गभेद भेटिन्छ । जापानी भाषामा म भन्नु पर्दा 'atashi' भनेर महिला भन्छन् भने पुरुष चाहिँ 'boku' शब्दको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ (अग्रवाल, २०१५) । यसरी पुरुष र महिलाले प्रयोग गर्ने शब्द उच्चारण र वाक्यगत सङ्गतिमा पनि भेद पाइन्छ । यो सबै सामाजिक संरचनामा आधारित हुन्छ ।

भाषामा लैङ्गिक भिन्नतासम्बन्धी सिद्धान्त र दृष्टिकोण

भाषामा लैङ्गिक भिन्नतासम्बन्धी विभिन्न सिद्धान्त र दृष्टिकोण रहेका छन् । पुरुष तथा महिलालाई कहिल्यै पनि फरक फरक भाषा प्रयोग गर्ने विषयमा स्पष्ट रूपमा नसिकाइए पनि दुबैले व्यावहारिक रूपमा फरक तरिकाले भाषा प्रयोग गर्ने गर्दछन् (Dunn, 2014) । भाषा प्रयोगमा देखिने केही स्पष्ट भिन्नताहरूका कारण, भाषा तथा लिङ्ग अध्ययनको क्षेत्रमा विभिन्न व्याख्या र दृष्टिकोणहरू पाइन्छ । यस्ता व्याख्यान तथा दृष्टिकोणहरूमा भाषा प्रयोग (मौखिक/लेख्य) मा कसरी भिन्नता उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा अनुसन्धानकर्ताहरूलाई पुरुष र महिलाको भाषिक व्यवहारमा देखिने भिन्नता बुझ्न तथा थप अनुसन्धान गर्न सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले थुप्रै सिद्धान्तहरूको विकास भएको पाइन्छ । पुरुष र महिलाको भाषा व्यवहारमा देखिने भिन्नताहरूको अध्ययन गर्न प्रयोग हुने प्रमुख सिद्धान्तहरू यसप्रकार छन् ।

आक्रमणको सिद्धान्त

आक्रमणको सिद्धान्त अनुसार पुरुष र महिलाबिचको भाषिक भिन्नता ऐतिहासिक युद्ध, आक्रमण र सामाजिक सम्पर्कको परिणामस्वरूप उत्पन्न भएको मानिन्छ। यस सिद्धान्तले भाषिक परिवर्तन र विविधताको ऐतिहासिक प्रक्रियामा आक्रमण र विजयको भूमिका विशेष रूपमा व्याख्या गर्दछ। यस अवधारणाले विशेषतः वेस्ट इन्डिज क्षेत्रको भाषिक अवस्थालाई आधार बनाएको छ, जहाँ लिङ्गीय भाषिक विभाजनलाई सामाजिक र ऐतिहासिक सन्दर्भमा प्रष्ट्याइएको छ । सन् १६६५ मा रोकफर्टद्वारा प्रस्तुत विवरण अनुसार, लेसर एन्टाइल्स क्षेत्रमा जब युरोपेलीहरू क्यारिब आदिवासीहरूसँग सम्पर्कमा आए, त्यतिबेला पुरुष र महिलाको भाषाशैलीबिच स्पष्ट भिन्नता अवलोकन गरिएको थियो। युरोपेली पर्यवेक्षकहरूले अनुमान गरे अनुसार पुरुष र महिलाले दुई भिन्न भाषा प्रयोग गर्दथे, तर थप विश्लेषणबाट यो स्पष्ट भयो कि उनीहरूले एउटै भाषाका फरक शैलीहरू प्रयोग गर्दथे, जुन शैलीगत भिन्नता मात्र हो, भाषागत होइन (De Rochefort, 1665; Trudgill, 1995, p. 64) ।

क्यारिब आदिवासीहरूको आफ्नै व्याख्यानुसार पनि, क्यारिब पुरुषहरूले अरवाक (Arawak) पुरुषहरूलाई पराजित गरी उनीहरूको महिलासँग विवाह गरेका थिए । यस्ता विवाहहरूबाट उत्पन्न भाषिक सहअस्तित्वले पुरुष र महिलाबिच भाषिक शैलीमा स्पष्ट भिन्नता ल्यायो। क्यारिब पुरुषहरूले आफ्ना सन्तानसँग पिजिन क्यारिब प्रयोग गर्दथे भने अरवाक महिलाहरूले आफ्नो मौलिक भाषा प्रयोग गर्दथे । यसले बहुभाषिक वातावरणको सृजना मात्र होइन, लिङ्गानुसार भाषिक प्रयोगमा स्थायी भिन्नताको रूप पनि दियो (Jespersen, 1922, p. 237) । यस्ता लिङ्गीय भाषिक भिन्नताहरूका उदाहरण अमेजन क्षेत्र र जापानमा समेत भेटिन्छन्। लेभी स्ट्राउसले अमेजन क्षेत्रका एक पिताले छोरीद्वारा प्रयोग गरिएको पुरुषहरूको सिकारसम्बन्धी शब्दप्रति हाँसेको घटनालाई उद्धृत गर्दै लिङ्गीय भाषिक भूमिका स्पष्ट गरेका छन् (Spolsky, 1998, pp. 36–37) । त्यस्तै, दोस्रो विश्वयुद्धका समयमा जब अमेरिकी सैनिकहरूले जापानी भाषा महिलाहरूबाट सिके, तब उनीहरूको भाषिक प्रयोगलाई हास्यास्पद ठानियो, किनभने उनीहरूले महिला-केन्द्रित भाषिक शैली अपनाएका थिए ।

यस प्रकार आक्रमणको सिद्धान्तले भाषिक लिङ्गीय भिन्नताको ऐतिहासिक र सामाजिक पक्षलाई प्रष्ट्याउँदै भाषा र लिङ्गबिचको सम्बन्धको सशक्त व्याख्या प्रस्तुत गर्छ। युद्ध, आक्रमण, वैवाहिक सम्बन्ध र सांस्कृतिक सम्पर्कका माध्यमबाट पुरुष र महिलाबिचको भाषिक भिन्नता केवल सामाजिक संरचना मात्र होइन, ऐतिहासिक अवस्थाबाट पनि उत्पन्न भएको हुनसक्छ भन्ने ठोस आधार यस सिद्धान्तले दिन्छ।

निषेधको सिद्धान्त

भाषाशास्त्रमा लिङ्ग र भाषिक भिन्नताको सम्बन्धबारे विभिन्न दृष्टिकोणहरू प्रस्तुत गरिँदा निषेधको सिद्धान्तलाई एक महत्त्वपूर्ण व्याख्यात्मक ढाँचा मानिन्छ। उक्त सिद्धान्त अनुसार सामाजिक, धार्मिक वा सांस्कृतिक कारणले पुरुष र महिलाबिचको भाषिक अन्तर केवल जैविक वा मनोवैज्ञानिक पक्षमा आधारित नभई सामाजिक नियम, मूल्य, प्रतिबन्ध र निषेधहरूसँग समेत घनिष्ठ सम्बन्ध राख्दछ। भाषाविद् ओटो जेस्परसन (1922) ले यो सिद्धान्तको आधारशिला प्रस्तुत गर्दै भाषामा लैङ्गिक भिन्नताको मूल कारकमध्ये निषेधलाई एक प्रभावशाली कारणको रूपमा व्याख्या गरेका छन्। उनले युद्धमा संलग्न क्यारिब जातिको उदाहरण दिँदै स्पष्ट पारेका छन् कि त्यहाँका वयस्क पुरुषहरूले मात्र केही विशेष शब्द र अभिव्यक्तिहरू प्रयोग गर्न पाउँछन्, जुन महिलाहरू वा दीक्षा नलिएका केटाहरूका लागि निषिद्ध मानिन्छ। यस्तो निषेध उल्लङ्घन गरेमा समाजले त्यसलाई अशुभ, अनिष्टपूर्ण वा सामाजिक अपराधका रूपमा लिने गर्दछ। यस किसिमको निषेधात्मक व्यवहारले भाषिक संरचनामा, विशेषतः शब्दकोशीय (lexical) तथा ध्वन्यात्मक (phonological) तहमा स्पष्ट अन्तर सिर्जना गर्दछ। जब कुनै वर्गका व्यक्तिहरूले खास शब्द प्रयोग गर्न नपाउने अवस्था आउँछ, तब उनीहरू बाध्यतावश वैकल्पिक शब्दहरू निर्माण गर्छन् वा नयाँ शब्दहरू विकास गर्छन्। यस प्रक्रियाले लिङ्गको आधारमा फरक-फरक शब्दसङ्ग्रह (vocabulary) विकास हुने स्थिति उत्पन्न गर्छ। उदाहरणका लागि, बोलिभियाको चिकीटो (Chiquito) नामक अमेरिकी-भारतीय भाषामा ‘मेरो दाइ’ भन्ने अभिव्यक्तिमा पुरुष र महिलाले पृथक शब्द प्रयोग गर्छन्—पुरुषले tsaruki र महिलाले ičbausi। यसैगरी, जुलु (Zulu) भाषामा महिलाहरूलाई आफ्नो ससुरा वा अन्य पुरुष नातेदारहरूको नाम लिने कुरामा कडाइका साथ निषेध गरिएको पाइन्छ। यस कारण महिलाहरूले ती नामहरूलाई संकेत गर्ने वैकल्पिक भाषिक विधि अपनाउँछन्, जसले सामाजिक श्रेणीकरण अनुसार भाषाको भिन्न प्रयोगलाई संस्थागत रूप दिन्छ।

निषेधको सिद्धान्तले सर्वनाम प्रणालीमा देखिने लैङ्गिक भिन्नतालाई समेत व्याख्या गर्न सक्दछ। अङ्ग्रेजी भाषामा तेस्रो व्यक्ति एकवचन (he/she) मा मात्र लिङ्गदर्शी भिन्नता पाइन्छ भने फ्रेन्च भाषामा यो भिन्नता तेस्रो व्यक्ति बहुवचन (ils/elles) मा पनि देखिन्छ। थाई भाषामा त पहिलो व्यक्तिवाचक सर्वनामसमेत लिङ्गअनुसार फरक हुन्छ, पुरुषले आफूलाई ‘phom’ भन्छन् भने महिलाले ‘dichan’। तर नेपाली भाषामा भने यस्तो प्रकारको लैङ्गिक विभाजन सर्वनाम प्रणालीमा खासै देखिँदैन, जसले नेपाली भाषामा लैङ्गिक भाषिक निषेधको प्रभाव तुलनात्मक रूपमा न्यून रहेको बुझाउँछ।

निषेधको सिद्धान्तले स्पष्ट पार्दछ कि भाषामा देखिने लैङ्गिक भिन्नता केवल जैविक वा मनोवैज्ञानिक कारणहरूका कारण मात्र नभई सांस्कृतिक मान्यता, धार्मिक आस्था, सामाजिक संरचना र परम्परागत निषेधहरूले समेत प्रभाव पार्दछ। यसले भाषिक विविधताको अध्ययनमा सामाजिक-सांस्कृतिक आयामको महत्त्वलाई गहिरो रूपमा उजागर गर्दछ।

पूर्वाग्रहको सिद्धान्त

भाषिक विविधताको अध्ययनमा लिङ्गका आधारमा देखिने भाषिक भिन्नतालाई बुझ्न विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रस्तावित गरिएका छन्, जसमा पूर्वाग्रहको सिद्धान्त पनि एक उल्लेखनीय व्याख्या हो। यस सिद्धान्तअनुसार पुरुष र महिलाको भाषा प्रयोगमा देखिने अन्तर केवल भाषिक संरचनाको विषय नभई समाजमा व्याप्त धारणात्मक पूर्वाग्रहहरूद्वारा पनि आकार लिइन्छ। पूर्वाग्रह भन्नाले व्यक्तिको व्यक्तिगत अनुभव, संस्कृति, सामाजिक संरचना वा अप्रमाणित विश्वासमा आधारित कुनै निश्चित धारणा वा मूल्याङ्कनलाई जनाइन्छ, जुन प्रायः वैज्ञानिक प्रमाण वा वस्तुगत परीक्षणको आधारमा पुष्टि नभएका हुन्छन्।

कुनै विशेष जातीय वा भौगोलिक समुदायमा विवाह प्रणाली, विशेषतः बाहिरी गाउँ वा क्षेत्रसँग विवाह गर्ने चलनले महिलाहरूको भाषामा केही फरक विशेषताहरू देखिने विश्वास गरिन्छ। जस्तो कि, यदि ‘गाउँ क’ का पुरुषले ‘गाउँ ख’ की महिलासँग विवाह गर्छन् भने ती महिलाले आफ्नो मातृगाउँको भाषिक विशेषता, उच्चारण शैली, वा शब्द चयन अझै प्रयोग गरिरहेकी हुन्छिन् भन्ने मान्यता रहन्छ। यस्ता विश्वासहरू कतिपय अवस्थामा सही हुन सक्छन् भने कतिपय अवस्थामा पूर्णतः भ्रममा आधारित पनि हुन सक्छन्। तर, यस किसिमको व्याख्या वैज्ञानिक परीक्षण नभएको हुँदा पूर्वाग्रहको रूपमा लिइन्छ।

पूर्वाग्रहले भाषिक प्रयोगसम्बन्धी झुटा वा अतिरञ्जित धारणाहरू जन्माउन सक्छ। उदाहरणका लागि, लामो समयसम्म यो धारणा रहँदै आएको थियो कि महिलाहरू पुरुषको तुलनामा बढी बोल्छन्। तर, भाषाशास्त्री बर्नार्ड स्पोल्स्की (Spolsky, 1998) ले उल्लेख गरेअनुसार वैज्ञानिक अनुसन्धानहरूले यसको विपरीत प्रमाण दिएका छन्। वास्तवमा महिलाहरूले औसत रूपमा पुरुषहरूको तुलनामा कम बोल्ने प्रवृत्ति देखाउँछन्। यसले स्पष्ट पार्दछ कि सामाजिक पूर्वाग्रहहरूले भाषिक प्रयोगसम्बन्धी गलत निष्कर्षहरू दिन सक्छन्। त्यस्तै कुनै समुदायमा महिलाको भाषिक व्यवहार बढी विनम्र, कोमल वा सौम्य हुन्छ भन्ने धारणा रहनु पनि एक प्रकारको पूर्वाग्रह हुन सक्छ, जुन सामाजिक भूमिकाहरूमा आधारित अपेक्षाबाट उत्पन्न भएको हो। महिलाहरूलाई सांस्कृतिक रूपमा कोमल, शिष्ट र संयमित देखिनु पर्ने दबाब हुने भएकाले उनीहरूको भाषामा पनि त्यस्ता गुणहरू अपेक्षित मानिन्छन्। तर वास्तविकता सबै सन्दर्भमा यथावत् नहुन सक्छ। पूर्वाग्रहको सिद्धान्तले भाषाको अध्ययनमा सामाजिक मनोविज्ञानको भूमिकालाई जोड दिन्छ। यस सिद्धान्तले देखाउँछ कि भाषिक

भिन्नताको धेरै व्याख्याहरू वास्तवमा समाजमा स्थापित लैङ्गिक र सांस्कृतिक धारणाहरूबाट निर्देशित छन्, जुन सधैं वस्तुगत वा वैज्ञानिक दृष्टिले सत्य हुँदैनन्। पूर्वाग्रहको सिद्धान्तले लिङ्गीय भाषिक अन्तरहरूबारे रहेको सामाजिक धारणाहरूको आलोचनात्मक परीक्षण गर्न आवश्यक ठहर गर्छ। यसले भाषा र समाजको अन्तरसम्बन्धलाई गहिराइमा बुझ्न र भाषिक व्यवहारमाथि प्रभाव पार्ने सामाजिक, सांस्कृतिक तथा मनोवैज्ञानिक पक्षहरूलाई समेट्न मद्दत पुऱ्याउँछ।

शैक्षिक स्तरसम्बन्धी सिद्धान्त

लिङ्गीय भाषिक भिन्नताको अध्ययनमा शिक्षालाई एक निर्णायक कारकको रूपमा लिइने गरिएको छ। शैक्षिक स्तरसम्बन्धी सिद्धान्त पुरुष र महिलाको भाषा प्रयोगमा देखिने अन्तरलाई उनीहरूलाई उपलब्ध भएको शैक्षिक अवसरको समानता वा असमानतासँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिन्छ। यस सिद्धान्तअनुसार जब कुनै समाजमा लिङ्गीय आधारमा शिक्षामा असमान पहुँच रहन्छ, त्यहाँ पुरुष र महिलाको भाषिक शैली, शब्द चयन, उच्चारण, तथा अभिव्यक्तिमा उल्लेखनीय भिन्नता देखा पर्न सक्छ। यस सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्ने केही महत्त्वपूर्ण उदाहरणहरू विभिन्न सांस्कृतिक सन्दर्भमा पाइन्छन्। अमेरिकाको रूढिवादी यहूदी समुदायमा, पुरुषहरूलाई परम्परागत यहूदी धार्मिक शिक्षामा सक्रिय रूपमा संलग्न हुने अपेक्षा गरिएको हुन्छ। फलस्वरूप ती पुरुषहरू हिब्रु र यिदिश भाषामा दक्ष हुन्छन्, तर उनीहरूको अङ्ग्रेजी भाषामा पकड तुलनात्मक रूपमा कमजोर रहन्छ। अर्कोतर्फ महिलाहरू धर्म निरपेक्ष अध्ययनमा बढी संलग्न हुने भएकाले उनीहरूको अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग समाजमा प्रचलित मानक जस्तो देखिन्छ। त्यहाँका महिलाको हिब्रु भाषिक सिप पुरुषहरूको तुलनामा न्यून देखिन्छ। यस्ता सांस्कृतिक उदाहरणबाट शैक्षिक प्राथमिकताको भिन्नताले भाषिक दक्षता र प्रयोगमा लैङ्गिक विभाजन सिर्जना गर्दछ। यसले भाषा प्रयोगमा केवल सांस्कृतिक भूमिकाले मात्र होइन, शैक्षिक प्रणालीमा सहज पहुँचले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ। एक गाउँमा गरिएको अध्ययनमा जहाँ बालिकाले बालकको तुलनामा कम शिक्षा पाउँछन्, त्यहाँ भाषिक लक्षणहरूमा लिङ्गीय विभाजन स्पष्ट देखिन्छ, तर जहाँ पुरुष र महिलालाई समान शैक्षिक अवसर उपलब्ध गराइएको छ, त्यहाँ यस्ता विभाजनहरू निकै कम हुन्छन्।

यस सिद्धान्तले महिलाहरू भाषाको सामाजिक हैसियतप्रति बढी संवेदनशील हुने प्रवृत्ति पनि उजागर गर्दछ। महिलाहरू प्रायः भाषालाई सामाजिक उन्नतिको साधनका रूपमा हेर्छन्, जसले गर्दा उनीहरू औपचारिक, मानक तथा शिष्ट भाषाशैलीतर्फ बढी आकर्षित हुन्छन्। यस्तो संवेदनशीलता महिलाहरूमा सामाजिक स्वीकृति र प्रतिष्ठाको आकांक्षासँग सम्बन्धित हुन्छ, जुन शिक्षाको माध्यमबाट अझ मजबुत हुन्छ।

शैक्षिक स्तरसम्बन्धी सिद्धान्तले लिङ्गीय भाषिक भिन्नताको मूल कारणको रूपमा शिक्षामा पहुँच र प्राथमिकताको असमानतालाई व्याख्या गर्दछ। यसले भाषा प्रयोग केवल सांस्कृतिक वा जैविक कारकहरूद्वारा निर्देशित हुँदैन, यसले शिक्षामा आधारित सामाजिक संरचना, अवसर र अपेक्षाहरूले पनि यसको विकासमा निर्णायक प्रभाव पार्दछन्।

भाषा र लैङ्गिक विभेदप्रतिका दृष्टिकोण

कोट्स (1986) ले भाषा र लिङ्गसम्बन्धी अनुसन्धानलाई वर्चस्व केन्द्रित अध्ययनहरू र भिन्नता केन्द्रित अध्ययनहरू गरी दुई मुख्य धारामा वर्गीकृत गर्न सकिन्छ भनेका छन्। यी दुई दृष्टिकोणहरूमा पुरुष र महिलाको भाषा प्रयोग गर्ने तरिकाबारे रहेका केही 'लोक भाषिक' धारणाहरूलाई अधि सारिएका छन्।

वर्चस्वसम्बन्धी दृष्टिकोण

वर्चस्वसम्बन्धी दृष्टिकोणमा महिलासँगको दैनिक अन्तरक्रियामा पुरुषहरूको भूमिकाको व्याख्या गरिन्छ। महिलालाई पुरुषको अधीनमा राखिन्छ, जसले पुरुषको वर्चस्वलाई देखाउँछ (Kunsmann, 1998)। अनुसन्धानले पुरुषहरूको तुलनामा महिलाहरूको निम्न वा दोस्रो दर्जाको हैसियतसम्बन्धी केही तथ्यहरू प्रस्तुत गरेका छन् (Spolsky, 1998)। महिलाहरूलाई सधैं 'केटीहरू' भनेर सम्बोधन गरिन्छ, जसले वास्तवमा उनीहरूको सामाजिक हैसियत घटाउँछ। हिब्रु भाषामा स्त्रीलिङ्गका रूपहरू केवल तल्लो पदहरूमा मात्र पाइन्छन् र 'Everyone should bring his lunch' जस्ता वाक्यमा प्रयोग हुने जेन्डरन्यूट्रलको सट्टा प्रयोग गरिएको जेनेरिक पुल्लिङ्ग (he) ले महिलालाई पुरुषको अधीनतामा बस्नु पर्ने र दोस्रो दर्जामा रहेको झल्काउँछ।

Lakoff (1975) को भाषा र महिलाको भूमिकामा महिलाहरूले दैनिक अन्तरक्रियामा असहजता र कमजोरी दर्शाउने धेरै अभिव्यक्तिहरू प्रयोग गर्ने गरेको उल्लेख छ। उनीहरूले त्यसका लागि पुच्छे प्रश्न प्रयोग गर्छन्, जस्तै: "जोन काममा छन्, हैन त?" र उनीहरूले कथनात्मक वाक्यहरूलाई पनि उच्च स्वरमा बोल्छन्, जस्तै: "बिल आफ्नो पोस्ट अफिसमा छन्" (Sandman, 2017)। यस किसिमका अनिश्चित अभिव्यक्तिहरू महिलासँग सम्बन्धित मानिन्छ। महिलाले प्रत्यक्ष रूपमा "बिल होचो छ" भन्नुको सट्टा "बिल अलि होचो जस्तो छ" वा "बिल अलि होचो जस्तो लाग्छ" भन्न सक्ने देखिन्छ। महिलाहरूले प्रश्नको उत्तर दिँदा पनि प्रश्नजस्तै उच्चारण प्रयोग गर्ने गरेको आरोप लगाइएको छ, जस्तै: "खाना समय कतिबेला हो?" को उत्तरमा: "करिब आठ बजेतिर होला?" यस्तो अनिश्चय शैलीको संवादलाई कमजोर व्यक्तिहरूको विशेषता मानिन्छ (Sandman, 2017)।

Lakoff (1975) का अनुसार, संवाद गर्दा स्वर तल झार्नु विश्वासको अभावको संकेत हो। यसमा यस्ता अभिव्यक्तिहरू सामेल छन्: “जोन यहाँ छन्, हैन?” वा “आजकाल मूल्य भयानक रूपमा बढ्दै छ, हैन र?” पछिल्लो वाक्यले बोल्ने व्यक्तिको अनिश्चित धारणालाई देखाउँछ (Ehrlich, 2004), तर Dubois र Crouch (1975) द्वारा गरिएको अनुसन्धानमा उनीहरूले दाबी गरेका छन् कि पुच्छे प्रश्न केवल महिलासँग सम्बन्धित छैनन्। पुरुषहरूले महिलाभन्दा बढी पुच्छे प्रश्नहरूको प्रयोग गर्छन्। यस्ता प्रश्नहरूले केवल अनिश्चितता मात्र नभई विनम्रता र संवादलाई सहज बनाउनका लागि पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ। अनिश्चितता देखाउने अभिव्यक्तिमा “मैले गत वर्ष स्नातक गरेँ, हैन र?” संवाद सहज बनाउने अभिव्यक्ति: “राम, यो हाम्रो नयाँ छिमेकी हरि हो। रामले हालै जागिर फेरेका छन्, हैन र?” यी दुवै वाक्या Holmes (1993) ले पुरुष र महिलाको भाषामा पुच्छे प्रश्नहरूको विभिन्न सन्दर्भमा प्रयोग गरेका छन्। यस्ता प्रश्नहरू कहिलेकाहीँ अनिश्चितता झल्काउन प्रयोग गरिन्छ भने कहिलेकाहीँ संवादलाई सहज र विनम्र बनाउनका लागि प्रयोग गरिन्छ। उनको अनुसन्धान अनुसार पुरुष र महिलाद्वारा प्रयोग गरिने प्रश्नको कार्यगत वितरण यसप्रकार देखाइएको छ।

तालिका १: पुरुष र महिलाद्वारा प्रयोग गरिने पुच्छे प्रश्नहरूको कार्यगत वितरण

पुच्छे प्रश्नको कार्य	महिलाहरू (%)	पुरुषहरू (%)
अनिश्चितता व्यक्त गर्ने	३५%	६१%
संवादलाई सहज बनाउने	५९%	२६%
द्वन्द्व कम गर्ने	६%	१३%
जम्मा (Total)	१००%	१००%

(Holmes, 1993)

उपर्युक्त तालिकाअनुसार अनिश्चितता व्यक्त गर्ने पुच्छे प्रश्नहरू पुरुषले बढी प्रयोग गर्छन् भने संवादलाई सहज बनाउने पुच्छे प्रश्नहरू महिलाले बढी प्रयोग गर्ने गरेको देखाइएको छ। वास्तवमा पुच्छे प्रश्नहरूले विभिन्न कार्यहरू पूरा गर्न सक्छन् र ती प्रयोग गर्ने व्यक्तिको विशेष सन्दर्भमा रहेको मनसायमा निर्भर गर्दछ।

त्यसैगरी West र Zimmermann (1983) का अनुसार पुरुषहरूले वार्तालापमा प्रयोग गर्ने अवरोधले वार्तालापीय वर्चस्वको स्थानको प्रतिनिधित्व गर्छ। जब पुरुषहरूले अवरोध गर्छन्, वार्ताको विषयवस्तु प्रायः उनीहरूले नै सुरु गर्छन् र नियन्त्रणमा राख्छन्। यस्तै सन्दर्भमा Fishman (1983) ले वार्तामा महिलाको भूमिकालाई सकेसम्म लामो समयसम्म निरन्तर राख्न अनुमति दिनुपर्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। महिलाहरूको मुख्य उद्देश्य संवादमा वर्चस्व कायम गर्नु होइन बरू पुरुषहरूसँगको संवादलाई कायम राख्नु हो।

भिन्नताको दृष्टिकोण

भिन्नताको दृष्टिकोण अनुसार, पुरुष र महिलाले बाल्यकालदेखि भाषिक शैलीमा फरक फरक सामाजिकीकरण अनुभव गर्छन्, जसका कारण उनीहरूको सञ्चार व्यवहार पनि भिन्न हुन्छ। Deborah Tannen (1990) ले यसलाई दुईवटा भिन्न लिङ्गका रूपमा वर्णन गरेकी छन्। जहाँ पुरुषको शैली तथ्यपरक वार्ता हुन्छ जसले तथ्यपूर्ण जानकारी संप्रेषणमा जोड दिन्छ र महिलाको शैली ‘सम्बन्ध वार्ता’ हुन्छ जसले भावनात्मक सम्बन्ध सुदृढ पार्न केन्द्रित हुन्छ। उनका अनुसार महिलाहरू संवादमा फर्त सम्बन्ध निर्माण र समर्थन प्राप्त गर्न खोज्छन्, जबकि पुरुषहरू भाषा प्रयोग गरेर आफ्नो स्वतन्त्रता र सामाजिक प्रतिष्ठा कायम गर्न चाहन्छन्, साथै उनले भाषिक विशेषताहरूलाई छः मुख्य द्वन्द्वहरूको रूपमा वर्गीकरण गरेकी छन्: स्थिति विरुद्ध समर्थन, सल्लाह विरुद्ध बुझाइ, जानकारी विरुद्ध भावना, आदेश विरुद्ध प्रस्ताव, द्वन्द्व विरुद्ध सम्झौता र स्वतन्त्रता विरुद्ध आत्मीयता, जहाँ पुरुष अहंकार र प्रभुत्व प्रदर्शनमा जोड दिन्छन् भने महिलाहरू सहकार्य र समझदारीमा विश्वास गर्छन्। Jennifer Coates (1986) ले महिला र पुरुषको अलग समूहहरूमा गरिएको अध्ययनमा महिलाहरूले व्यक्तिगत र भावनात्मक विषयहरू खुलस्त रूपमा प्रकट गर्दछन्, लामो छलफलमा सहभागिता जनाउँछन् र अन्तरक्रियामा सहजता ल्याउँछन् भने पुरुषहरू भने प्रतिस्पर्धात्मक शैली अपनाउँछन्, विषयहरू छिटो परिवर्तन हुन्छन् र केही व्यक्तिहरू बढी बोल्छन् भने अरूले कम बोल्छन्। Freed & Greenwood (1996) को अध्ययनले यो देखाइदिएको छ कि पनिष्ठ साथीहरूबिचको संवादमा पुरुष महिलाबिच फरक शैली मात्र लिङ्गका कारण होइन, संवादको सन्दर्भ (जस्तै मित्रवत वातावरण) ले निर्धारण गर्छ जुन पारम्परिक रूपमा महिलासँग सम्बन्धित सहकार्यात्मक शैली उत्पादन गर्दछ। Cameron (1995) र अन्य विद्वानहरूको विश्लेषण अनुसार संवाद शैली मुख्य रूपमा लिङ्गको प्रवृत्तिबाट होइन, संवादको लक्ष्य र सामाजिक सन्दर्भबाट प्रभावित हुन्छ। महिलाहरू एकता र समर्थन खोज्न चाहन्छन् भने पुरुषहरू वर्चस्व र स्वतन्त्रता देखाउन प्रयास गर्छन्। दुवैतर्फको शैली समान रूपमा मान्य हुन्छ; गल्ती नठान्नु र दुवै शैलीको सम्मान गर्नु आवश्यक हुन्छ।

अङ्ग्रेजी वाक्यस्तरमा देखिने लिङ्गगत भिन्नताहरू

Biber र Burges (2000) द्वारा नाटकीय संवादमा लिङ्गगत भिन्नता सम्बन्धी एक दीर्घकालीन अध्ययनमा महिला लेखकहरूले पुरुष लेखकहरूको तुलनामा आफ्ना पुरुष तथा महिला पात्रहरूलाई बढी सहभागी र प्रयोगात्मक रूपमा चित्रण गर्ने प्रवृत्ति देखिएको छ। वक्ताले आफ्नो भनाइको सत्यतामा कति प्रतिबद्धता देखाउँछ भन्ने कुरा विभिन्न भाषिक उपकरणहरू प्रयोग गरी सङ्केत गर्न सकिन्छ। यस्तो भाषिक प्रयोगले अनिश्चितता र सभ्यता दुवैलाई व्यक्त गर्छ।

अङ्ग्रेजी वाक्यविन्यासको सन्दर्भमा **Mondorf (2002)** द्वारा पुरुष र महिलाबिचको भाषिक भिन्नता अध्ययन गर्न सीमित क्रियाविशेषण खण्डहरू (finite adverbial clauses, FAC) को प्रयोगमा मात्रात्मक र गुणात्मक रूपमा अनुसन्धान गरिएको छ। FAC चार प्रकारका हुन्छन्: कारणसूचक, ससर्त, उद्देश्यसूचक र विरोधाभासी वाक्यांशहरू। Mondorf (2002) को निष्कर्षअनुसार महिलाहरू कारणसूचक, ससर्त, उद्देश्यसूचक वाक्यको बढी प्रयोग गर्छन्, भने विरोधाभासी वाक्यांशहरू प्रायः पुरुषहरूले प्रयोग गर्छन्। पुरुषको तुलनामा महिलाहरूमा मुख्य वाक्यपछि आउने उपवाक्यको प्रयोग धेरैले गर्ने गरेको देखिन्छ। Mondorf (2002, p. 166) का अनुसार “स्थानगत प्राथमिकतालाई FAC को सूचना संरचनाका सन्दर्भमा व्याख्या गर्न सकिन्छ। महिलाहरूले रूचाउने मुख्य वाक्य पछि आउने वाक्यांशहरू प्रायः दाबी गरिएको हुने गर्दछन्, मुख्य वाक्य अघि आउने वाक्यांशहरूले मुख्य वाक्यको सत्यताप्रति वक्ताको कम प्रतिबद्धता भएको झल्काउँछ। अतः महिलाहरूले यस्तो संरचना मुख्य वाक्यमा व्यक्त गरिएको प्रस्तावनालाई संशोधित गर्न प्रयोग गर्ने गर्दछिन्।

महिलाहरूले मुख्य वाक्य पछि आउने वाक्यांशहरू बढी प्रयोग गर्ने भए पनि पुरुषहरूले पूर्व-मान्य जानकारी दिने क्रियाविशेषण खण्डहरू बढी प्रयोग गर्ने देखिएको छ। यस्तो वाक्य संरचनाले बोलेको कुराको सत्यताप्रति उच्च प्रतिबद्धता देखाउँछ। पूर्व-कल्पित जानकारी सामान्यतः अन्त्यमा आउने प्रवृत्ति हुन्छ। यसर्थ, पुरुषहरूले FAC को प्रयोग आफ्नो भनाइप्रति दृढ विश्वास प्रकट गर्ने गर्छन्, जबकि महिलाहरू त्यसको विपरीत प्रभावको लागि मुख्य वाक्य पछि आउने वाक्यांशहरू प्रयोग गर्छन् (Mondorf, 2002)।

यसै विषयमा, Holmes (1984) ले हेजिङ्गको कार्यात्मक भिन्नतामा स्थान को महत्त्व दर्साएका छन्। जस्तै म विश्वास गर्छु भन्ने वाक्यांशको सुरुआती स्थानले अन्तिम स्थानको तुलनामा बढी निश्चितता जनाउँछ। यो कुरा निम्न उदाहरणहरूबाट स्पष्ट हुन्छ:

क. म विश्वास गर्छु, विद्यार्थीहरू यसका लागि उत्तरदायी छन्।

ख. विद्यार्थीहरू यसका लागि उत्तरदायी छन् भन्ने कुरामा म विश्वास गर्छु।

पहिलो वाक्यमा “म विश्वास गर्छु” सुरुआतमा राखिएको छ, जसले वक्ताको भनाइमा दृढता देखाउँछ। तर दोस्रो वाक्यमा सोही वाक्यांश अन्त्यमा राखिँदा त्यसले अनिश्चितता जनाएको छ (Holmes, 1984)। वास्तवमा पुरुष र महिलाको भाषाशैली र भाषिक प्राथमिकतामा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू परिस्थितिअनुसार फरक-फरक हुन्छन्। यस्ता भिन्नतालाई एउटै कारकले व्याख्या गर्न सकिँदैन, किनभने ती सबै कारकहरू एकअर्कासँग जोडिएका हुन्छन् र मिलेर विभिन्न प्रकारका भाषिक भिन्नताहरू उत्पन्न गर्छन्।

केटी र केटाबिचको सडक संवादको एक सानो नमुनाको विमर्श

पुरुष र महिलाको दैनिक भाषा प्रयोगमा निकै भिन्नता पाइन्छ। यस्तो भिन्नता घर, कार्यस्थल, सडक आदि विभिन्न परिवेशहरूमा सजिलै देख्न सकिन्छ। वास्तवमा पुरुष र महिलाले एकआपसमा कुराकानी गर्दा भूमिकाअनुसार भिन्न भिन्न शैलीको बोली प्रयोग गर्छन्। तल दिइएको संवादमा पुरुष र महिलाले स्वाभाविक र वास्तविक बोलीमा कसरी भिन्न भाषा प्रयोग गर्छन् भन्ने कुरामा प्रष्ट रूपमा देखिएको छ। तल दिइएको संवाद दैनिक जीवनको एक सामान्य अन्तर्क्रिया हो। यो एक केटी र केटाबिचको छोटो संवाद हो, जुन ‘सडक संवाद’ को रूपमा रहेको छ। संवाद यसप्रकार छ:

केटी: “हे! के थाहा छ?”

केटा: “हूँ?”

केटी: “एउटा अचम्मको मान्छे आएर मलाई कुरिरहन्छ, थाहा छ? म त बैकतिर दौडन लागेको थिएँ।”

केटा: “हाहा”

केटी: “यो साँच्चै अचम्मको छ कि यस्तो मान्छे दिनको उज्यालोमा तिमी नजिक आउँछ, होइन त?”

केटा: “मलाई थाहा छ। म एकपटक चलचित्र हेर्न गएको थिएँ, अनि एउटा भिखारीले पैसा माग्न थाल्यो।”

केटी: “साँच्चै? अनि के भयो?” (Kunsmann, 1998)

उपर्युक्त संवादमा अमेरिकी संस्कृतिमा केटा र केटीले भिन्न प्रकारको भाषाशैली प्रयोग गर्छन्। केटाले संवादलाई नियन्त्रण गर्नका लागि ‘हूँ’, ‘हाह’ जस्ता विस्मयादिबोधक शब्दको प्रयोग गरेर संवादको विषय आफ्नो अनुभवतर्फ मोड्ने प्रयास गर्छ: “मलाई थाहा छ म चलचित्र हेर्न गएको थिएँ ...!” अर्कोतर्फ, केटीले केही पुच्छे प्रश्नहरू अस्पष्ट अभिव्यक्तिहरू प्रयोग गरेर संवाद अघि बढाउँछन्, जुन यस प्रत्यक्ष भनाइभन्दा बढी नम्र र परोक्ष शैलीमा छ। पुरुषको तुलनामा महिलाहरू परोक्ष शैलीमा बोल्न बढी रुचाउँछन्, साथै, उनीहरूले साँच्चै? के भयो? जस्ता अभिव्यक्तिहरू प्रयोग गरेर चासो देखाउँछन् र संवादलाई निरन्तरता दिने प्रयास गर्छन्।

निष्कर्ष

भाषा लिङ्ग र लैङ्गिकता दुबैसँग गहिरो रूपमा जोडिएको सामाजिक संरचना हो, जसले मानिसको सामाजिक पहिचान, भूमिकागत अपेक्षा र सत्ता सम्बन्धलाई अभिव्यक्त मात्र गर्दैन, पुनरुत्पादन पनि गर्छ । लिङ्ग जैविक पक्ष हो भने लैङ्गिकता सामाजिक, सांस्कृतिक र भाषिक संरचनाबाट निर्माण हुने प्रक्रियागत अवधारणा हो । भाषा प्रयोगका सम्बोधन, उच्चारण, शब्द चयन, वाक्य संरचना तथा संवादको शैलीमा लैङ्गिक विभेद स्पष्ट रूपमा देखिन्छ, जुन विभिन्न भाषाशास्त्रीय सिद्धान्तहरूद्वारा व्याख्या गरिएको छ । आक्रमणको सिद्धान्तले ऐतिहासिक संघर्ष, युद्ध र सांस्कृतिक सम्पर्कहरूकै कारण महिलाले पुरुषभन्दा फरक भाषाशैली विकास गरेको ठानिन्छ भने निषेधको सिद्धान्तले सामाजिक नियम र सांस्कृतिक परम्पराका कारण महिलामाथि भाषिक नियन्त्रण रहने गरेको देखाउँछ, त्यस्तै पूर्वाग्रहको सिद्धान्तले समाजमा व्याप्त अप्रमाणित मान्यता र धारणाहरूले महिलाको भाषिक व्यवहारलाई कसरी निर्देशित गर्छ भन्ने कुरा स्पष्ट पार्दछ । शैक्षिक स्तरसम्बन्धी सिद्धान्तले शिक्षा र ज्ञानमा पहुँचको असमानताका कारण उत्पन्न भाषिक भिन्नताहरूलाई व्याख्या गर्छ, त्यस्तै वर्चस्व र भिन्नताको दृष्टिकोणहरूले पुरुष र महिलाबिचको संवादशैलीमा गहिरो भिन्नता रहेको देखाउँछन् । वर्चस्वको दृष्टिकोणअन्तर्गत पुरुषहरू संवादमा नियन्त्रण, आदेश र आत्म-केन्द्रित शैली अपनाउने गर्छन् भने महिलाहरू सहयोगात्मक, सम्बेदनशील र सञ्जाल निर्माण गर्ने भाषाशैलीमा संलग्न हुन्छन् । भिन्नताको दृष्टिकोणअनुसार पुरुष र महिलाको भाषिक व्यवहार फरक फरक सामाजिकीकरण प्रक्रियाबाट निर्माण भएको हो र दुबै शैलीहरू आफैमा मान्य र उपयोगी छन् । Mondorf (2002) र Holmes (1984) जस्ता विद्वानहरूले वाक्य संरचना र हेजिङ्गका आधारमा लैङ्गिक भाषिक प्राथमिकता र वक्ताको प्रतिबद्धता स्पष्ट पार्ने प्रयास गरेका छन् । पुरुषहरूले मुख्य वाक्यअघि क्रियाविशेषण खण्ड प्रयोग गरेर आफ्नो भनाइप्रति दृढता देखाउने गर्छन् भने महिलाहरूले मुख्य वाक्यपछि खण्ड प्रयोग गरेर संवादमा लचकता र परोक्षता अपनाउँछन् । नेपालको सन्दर्भमा पनि, 'शिक्षक' र 'शिक्षिका', 'नेता' र 'नेत्री' जस्ता भाषिक संरचनाहरूले लिङ्गीय भिन्नतालाई संस्थागत गर्छन् र महिलालाई गौण भूमिकामा राख्ने प्रवृत्तिलाई सुदृढ पार्छन् । थारू वा आदिवासी भाषाहरूमा पनि लिङ्गको आधारमा उच्चारण, सर्वनाम र शब्द चयनमा भिन्नता पाइन्छ, जसले लैङ्गिक भेदभाव भाषामा कसरी अन्तर्निहित हुन्छ भन्ने देखाउँछ । उपर्युक्त सबै विश्लेषणहरूबाट भाषा केवल सञ्चारको साधन नभई लिङ्गीय सम्बन्धको सामाजिक सङ्केतक हो । भाषाको सचेत समावेशी र न्यायपूर्ण प्रयोगबाट मात्र लैङ्गिक समानता, सामाजिक सम्मान र आत्म पहिचानको आधार सुदृढ गर्न सकिन्छ, यसर्थ भाषा शिक्षादेखि नीति निर्माणसम्मका सबै तहमा लैङ्गिक संवेदनशीलता अपनाउनु आजको आवश्यकता देखिन्छ ।

लेखकको परिचय

हर्कबहादुर शाही त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा विषयका सहप्राध्यापक हुन् । उनले अछामी भाषाको अध्ययनमा विद्यावारिधि गरेका छन् । उनी २२ वर्षसम्म शिक्षण पेशामा संलग्न भएर हाल त्रिवि अनुसन्धान निर्देशनालयमा त्रिवि जर्नलको व्यवस्थापकीय सम्पादकको रूपमा कार्यरत छन् । भाषाका क्षेत्रमा योगदान पुर्‍याएबापत २०७० सालमा उनलाई क्षेत्रीय प्रतिभा पुरस्कार (सुदूर पश्चिम) प्रदान गरिएको थियो । हाल उनका भाषा, व्याकरण, भाषा शिक्षण लगायत ११ वटाभन्दा बढी प्रकाशित कृतिहरू र ४० भन्दा बढी अनुसन्धानमूलक लेख प्रकाशित छन् ।

वीरेन्द्रकुमार बुढा त्रिभुवन विश्वविद्यालय द्रोणाचल बहुमुखी क्याम्पस दुल्लु दैलेखका नेपाली शिक्षा विषयका उपप्राध्यापक हुन् । उनी नेपाल खुला विश्वविद्यालयबाट नेपाली शिक्षा विषयमा एमफिल उपाधि प्राप्त गरी हाल त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा पिएचडी अनुसन्धानरत छन् । उनले भाषा र पाठ्यपुस्तका क्षेत्रमा पुस्तक प्रकाशन गर्नुका साथै अनुसन्धानमूलक लेख र पत्रपत्रिकामा लेख प्रकाशित गरेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- Aitchinson, J. (1992). *Teach Yourself Linguistics*. Hodder & Stoughton.
[https://humanitarianeducationcollege.uoanbar.edu.iq/catalog/Aitchson\(1\).pdf](https://humanitarianeducationcollege.uoanbar.edu.iq/catalog/Aitchson(1).pdf)
- Biber, D., & Burges, D. (2000). Historical perspectives on gender and language in drama. *Journal of English Linguistics*.<http://eng.sagepub.com/content/28/1/21>
- Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780203824979>
- Cameron, D. (1995). *Verbal Hygiene*. Routledge. https://www.routledge.com/Verbal-Hygiene/Cameron/p/book/9780415696005?srsId=AfmBOOpH4MZsCIBJn6hoz4YVvUCPLsVhVmxmBV1tgJ1a3tFkcuBHq5_S8
- Coates, J. (1986). *Women, men and language: A sociolinguistic account of gender differences in language*. Longman
https://www.google.com.np/books/edition/Women_Men_and_Language/

- De Rochefort, C. (1665). *Histoire naturelle et morale des isles Antilles de l'Amérique*. Retrieved from <https://archive.org/details/histoirenaturell01roch>
- Dubois, B. L., & Crouch, I. (1975). The question of tag questions in women's speech. *Language in Society*, 4(3), 289–294. <https://doi.org/10.1017/S0047404500004505>
- Dunn, M. (2014). Gender determined dialect variation. In G. Corbett (Ed.). *The Expression of Gender* (pp. 39-68). De Gruyter. <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/24641/1/1005470.pdf>
- Ehrlich, S. (2004). *Language and gender*. In J. Holmes & M. Meyerhoff (Eds.), *The Handbook of Language and Gender*. Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9780470757000.ch12>
- Fishman, P. (1983). *Interaction: The work women do*. <https://web.stanford.edu/~eckert/PDF/Fishman1983.pdf>
- Freed, A. F., & Greenwood, A. (1996). Women, men and type of talk: What makes the difference? *Language in Society*, 25(1), 1-26. <https://www.jstor.org/stable/4168671?origin=JSTOR-pdf>
- Holmes, J. (1984). Modifying illocutionary force. *Journal of Pragmatics*, 8(3), 345–365. [http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166\(84\)90028-6](http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166(84)90028-6)
- Holmes, J. (1993). *An introduction to sociolinguistics*. Longman. <https://doi.org/10.4324/9781315833057>
- Holmes, J. (2008). *An introduction to sociolinguistics* (3rd ed.). Pearson Education. <https://www.pearson.com/store/p/introduction-to-sociolinguistics/P100000656184>
- Jespersen, O. (1922). *Language: Its nature, Development and origin*. George Allen & Unwin. <https://www.gutenberg.org/files/53038/53038-h/53038-h.htm>
- Kunsmann, P. (1998). Gender and conversational style. In R. W. Fasold & J. Connor-Linton (Eds.), *Sociolinguistic perspectives on gender* (pp. 165–188). Georgetown University Press. file:///C:/Users/User/Downloads/Jennifer_Coates_Women_Men_and_Language_A_SocioBookZZ.org.pdf
- Kunsmann, P. (1998). *Gender and language: A sociolinguistic approach*. Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110800366>
- Lakoff, R. (1975). *Language and woman's place*. Cambridge University Press <http://www.jstor.org/stable/4166707?origin=JSTOR-pdf>
- Mondorf, B. (2002). *Gender differences in English syntax*. <https://doi.org/10.1177/007242030002005>
- Sandman, Erika. (2017). *How gender shapes the world*, Alexandra Y. Aikhenvald, (2016), Oxford: Oxford University Press.
- Spolsky, B. (1998). *Sociolinguistics*. Oxford University Press.
- Tannen, D. (1990). *You just don't understand: Women and men in conversation*. Ballantine Books. <https://www.researchgate.net/profile/Josep-Maria-Cots/>
- Trudgill, P. (2000). *Sociolinguistics: An introduction to language and society*. Penguin Books Limited. <https://books.google.com.np/books?id=X7Y7DYlQu8QC>
- UNESCO. (2010). *Gender equality in education in Nepal: Retrospect and prospect*. UNESCO Office Kathmandu. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000188732>
- West, C., & Zimmermann, D. H. (1983). Small insults: A study of interruptions in Cross-Sex Conversations between Unacquainted Persons. In B. Thorne, C.
- अग्रवाल, मुकेश (2015), भाषा लोक, स्वराज प्रकाशन। From <https://www.amazon.in/Bhasha-Lok-Mukesh-Agarwal/dp/9383513578#detailBullets>
- रेग्मी, अम्बिका (२०७९) भाषा र लैङ्गिकता, भाषालोक, साभार <https://languagecommission.gov.np/>